

Vüsal SƏFİYEVA
AMEA Folklor İnstitutu
vusal-s67@mail.ru

AKADEMİK HƏMİD ARASLININ ELMİ İRSİNDƏ "KOROĞLU" DASTANI

Ключевые слова: Гамид Арасли, фольклор, эпос, «Короглы», наследие, исследование, издание

Keywords: Hamid Arasli, folklore, epos, "Koroglu", heritage, investigation, publication

"Koroğlu" dastanının araşdırılmasında və nəşri işində Həmid Araslinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lakin bu işə ilk imza atanlar rus və Avropa tədqiqatçıları olmuşlar. Əliğa Cəfərov yazır ki, "XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq «Koroğlu» eposu dünya folklorşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu iş bilavasitə rus və Avropa mətbuatının köməyi ilə həyata keçirilmişdir.

Həç kəsə sırr deyildir ki, dastanının toplanaraq yazıya alınması, tərtib, tərcümə və nəşr edilməsinin əhatə etdiyi dövr iki əsrdən artıq bir zaman kəsiyini əhatə edir. XIX-XX əsrlərdə görülmüş nəhəng işin gözdən keçirilməsi göstərir ki, sözlügedən ədəbi abidənin ayrı-ayrı detal və fraqmentləri hələ XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən dərc edilməyə başlamış və nəticədə ortaya zəngin material qoyulmuşdur. Bir çox türk və onlarla qonşuluqda yaşayan qeyri-türk xalqlar arasında yaygın olan və sevilən dastanın ən mükəmməl variantları Azərbaycandan toplanmışdır. (1, 4). Elə bu səbəbdən də əksər tədqiqatçılar "Koroğlu" dastanının genezisinin bilavasitə Qafqaz, daha dəqiq desək, Quzey Azərbaycan ədəbi mühiti ilə bağlı olduğunu söyləmişlər. Məsələn, M. Vəlizadə həmin dastanı sırf "Zaqafqaziya (Ön Qafqaz) tatarlarının (türklərinin) təfəkkür və təxəyyülünün məhsulu" hesab edir, Koroğlunu da "quldur" (razboynik) adlandıraraq yazırdı: "Zaqafqaziya tatarları" özlərinin yaratdıqları "Koroğlu" nəğmələrini "balalaykanın" (sazın) müşayiəti ilə çox şövqlə ifa edirlər" (12, 112).

Koroğluşünaslıqda belə bir fikir hakimdir ki, "Koroğlu" eposunun ilk dəfə elmə məlum olması vaxtilə "Erməni vilayəti"nin gəlirləri və hökumət mülkləri idarəsi"nin rəisi vəzifəsində çalışmış (5, 82) İ. Şopenin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur" (4). Onun Güney Azərbaycandan topladığı, daha dəqiq desək, Aşıq Ömər'in dilindən qeydə aldığı epizod dastanın ən maraqlı variantlarından hesab edilir (9, 12-25.). Həmin variant 1840-cı ildə "Mayak" jurnalında İ. Şopenin qeydləri ilə çap olunmuşdur. "Mətn iki qoldan ibarətdir: "Alı kişi" və "Həmzənin Qıratı aparması" (4). Mətnin məzmunu belədir: "Nəhayət, igid qoçağın səfərlərinin soracağı konkyerə (xotkara) ge-

dib çatır və onun qəzəbinə səbəb olur. Konkyer əmr verir ki, Koroğlunun ya ölüsünü, ya da dirisini tapıb gətirmək lazımdır. Qərar belə olur, Koroğlunun atını oğurlamaq lazımdır. Xotkar tərəfindən buna görə böyük ənam vəd olunur. Xotkarın adamı Çənlibelə gəlir və atı oğurlayıb aparır. Koroğlu əlində ağac, çiynində saz səyyah kimi osmanlıların torpağına yollanır. O, aşıqlığı ilə camaatı heyran qoyur. Söhbət atdan gəndə Koroğlu sultana deyir ki, mən sizin niçətləri öyrədə bilərəm. Beləliklə, Koroğlu çox ustalıqla hamısını aldadır, atın yanına gəlir. Qırat onu tanıyır. Koroğlu atın üstünə asırılandan sonra deyir ki, "Sultan, mən Koroğluyam". Oradan Çənlibelə yol alır. Koroğlunun şöhrəti daha da artır, varlılar, ağalar onun əlindən zara gəlirlər. Qorxuya düşən ağalar min cürə fırıldaq əl atır. Koroğlu ilə həтта öz doğma qızlarının həyatı bahasına qohum olmağı, ondan aman diləməyi özlərinə xoşbəxtlik sayırlar. Hər tərəfdən Çənlibelə hədiyyələrlə elçilər gəlir, qızıl, daş-qaş hesabına əmin-amanlıq və müdafiə əldə edirlər. Beləliklə, Koroğlu böyük bir ölkəyə sahib olmuşdu" (4, 57).

Amma fakt budur ki, bu, "Koroğlu"nın ilk nəşri hesab edilə bilməz. Çünki elm aləminə ondan əvvəlki tarixdə gerçəkləşdirilmiş daha bir nəşr məlumdur. Söhbət ondan 10 il öncə Tiflisdə dəre olunan variantdan gedir (14). Əliqə Cəfərov yazır ki, "Koroğlu" haqqında bu ilk mətbu yazı 1830-cu ilə təsadüf edir. "Тифлиеские ведомости" qəzetinin 68-ci sayında (23 avqust) isə naməlum müəllifin «Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история» məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilir. Rus mətbuatında dastana dair ilk məlumat İ. Şopenə məxsusdur" (4, 76).

Maraqlıdır ki, Həmid Araslı özünün "XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının "Koroğlu" eposunun öyrənilmə tarixi" bölümündə "Тифлиеские ведомости" qəzetinin 68-ci sayında (14) isə naməlum müəllifin «Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история» məqaləsinə istinad etsə də, İ. Şopen haqqında birə kəlmə də söz açmır. Alim yazır ki, "İlk əvvəl aşıqların hafizəsində yaşayan bu dastanın ayrı-ayrı nəğmələri şeir, sənət maraqlılarının xüsusi kitab şəklində düzəldikləri cümlələrdə qeyd edildi. Biz XVII, XVIII və XIX əsrlərdə Azərbaycanda yazılan bir sıra əlyazmalarda Koroğlunun ayrı-ayrı qoşmaları, xüsusən qəhrəmanlıq və məhəbbətə həsr edilmiş nəğmələrinə rast gəlirik" (3, 33).

İ.Şopenin fəaliyyətindən söz açan İsrail Abbasov qeyd edir ki, "toplayıcının qeydlərindən bəlli olur ki, ifaçı-aşıq cunqurun müşayiəti ilə Koroğlunun əfsanəvi qəhrəmanlığını təənnüm etmiş və onun şücaəti barədə həyəcanlı nəğmələr oxumuşdur. Lakin İ.Şopen toplanmış olduğu bu mətni" bir erməninin tərcüməsindən sonra yazıya köçürmüşdür. Məhz bu səbəbdən də o, mövcud mətnin dəqiq olmayacağını etiraf etmişdir" (1, 5). Maraqlıdır ki, həmin mətnin bir erməninin rus dilinə tərcüməsindən sonra yazıya köçürülməsi səbəbindən qüsurly olduğunu İ. Abbasovdan daha öncə V. M. Jir-munski və X. T. Zərifov (16, 23-24), daha sonra isə M. H. Təhmasib (10, 11-12) də qeyd etmişlər. Əslində heç İ. Şopenin özü də bunu gizlətmirdi və həтта bunu etiraf da etmişdir (9: 6, 348).

İsrail Abbasov daha sonra yazır: "İ.Şopen variantının məzmun çalarları, burada cərəyan edən hadisə və əhvalatların inkişaf dinamikası belə bir qənaət doğurur ki, araşdırıcıların göstərmiş olduqları bir çox qüsurlara baxmayaraq bu toplama-təəddil işi "Koroğlu"nın süjet xəttinin əsas düyün nöqtələrini qoruya bilmişdir. Diqqətəlayiq

cəhət isə onda özünü göstərmişdir ki, İ. Şopen dastan qəhrəmanının mənşəyini bilavasitə türk aləmi ilə bağlamışdır. Bu isə eposun genezisi baxımından xüsusi dəyərə malik təşəbbüs kimi qiymətləndirilməlidir" (1, 5).

"Koroğlu" dastanının toplanması, tədqiqi və nəşri tarixindən söz açarkən, Aleksandr Xodzkonun da xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Şopendən iki il sonra "dastanı bütövlükdə azərbaycanlı Aşıq Sadıqın ifasından yazıya alaraq onu 1842-ci ildə Londonda "Specimens of popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroghlu" kitabında çap" etdirən A. Xodzkonun sayəsində, "Koroğlu" dastanı Avropada tanınmaq və geniş yayılmaq imkanı əldə etmişdir (2). Sonrakı illərdə həmin kitab S. Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş, öncə "Kavkaz" qəzetində, daha sonra isə ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir (19; 208).

Kitab aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: "1. Ön söz; 2. "Kor oğlu" dastanına giriş; 3. Koroğlu igidliləri və improvizasiyaları (yəni aşıq şeirləri); 4. Həştərxan tatarlarının xalq mahnıları; 5. Üç kalmık mahnısı; 6. Türkmən mahnıları; 7. İran türklərinin (azərbaycanlıların) mahnıları; 8. İran mahnıları; 9. Gilanlıların mahnıları; 10. Rudbar dağlılarının mahnıları; 11. Talış mahnıları; 12. Mazandaran mahnıları; 13. Mətn nümunələri; 14. Antoni Kontskinin fortepiano arxasında aranjimamında 9 Azərbaycan mahnısı. Sonuncu bölməyə notlar əlavə olunub" (7).

Bu nəşr O. Volfun 1843-cü ildə işıq üzü görün alman nəşri üçün əsas rolunu oynamış, "1853-cü ildə" isə "Jorj Sand və Adolf Brelyenin tərcüməsində fransız oxucularına da çatdırılmışdır" (1, 5).

İ. Şopen barədə heç bir məlumat verməyən Həmid Araslı A. Xodzkonu da sadəcə bir cümlə ilə xatırlamışdır: "XIX əsrin 40-cü illərində A. Xodzko adlı bir nəfər Cənubi Azərbaycan aşıqlarından topladığı dastanı yazıya köçürüb, 1892-ci ildə ingilis dilində nəşr etdirmişdir. Bu əsər 1856-cı ildə S. Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub Tiflisdə çıxan "Kavkaz" qəzetinin 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 42-ci nömrələrində "Ker-oğlu vostoçny poet-nayezdnik" sərlövhasilə çap olunmuşdur" (3, 34).

Dastanın rus dilinə tərcümə və çapından danışarkən, bu işdə əvəzsiz xidmətləri olmuş S. S. Pennin adını xüsusi çəkmək lazımdır (19). O, kitaba yazdığı ön sözdə göstərmişdir ki, "Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazın yerli xalq nəğməkarları, diyar-diyar gəzən el aşıqlarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqşünas alim Aleksandr Xodzkonun Şərqdə keçirdiyi 13 il müddətində "pers" və türk dilində dərlədiyi və hər biri müxtəlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir" (18).

S. S. Penn yazmışdır: "Kitabın ingilis dilindən tərcüməsi Tiflisdə çıxan "Kavkaz" qəzetinin oxucularını öz-özlüyündə oxşarsız bir əsərlə tanış etmək istəyindən irəli gəlir. Bu yöndə mənim böyük marağım onunla bağlıdır ki, Koroğlunun improvizasiyaları yerli Qafqaz sazandarlarının (yaxud sazəndələrinin)-əldən-ələ gəzən müğənnilərin dilindən düşmədiyi halda, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətəoxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərq orijinallığı, xalq dili və ruhu saxlanılmayıb, itirilmişdir" (18).

İsrafil Abbasovun fikrincə, S. S. Penn "Koroğlu" eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühiti üçün adi hal sayılan aşıq-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, bura-

da xalq qəhrəmanının şənina qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq asınıb (1, 6).

P. Əfəndiyev və M. Sadıqov A. Xodzko nəşrinin rus dilinə tərcümə və çapından söz açaraq yazırlar ki, "bundan sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri ayrı-ayrı peşə sahibləri tərəfindən toplanaraq müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc edilmiş, həmin peşə sahibləri içərisində müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqşünas və başqaları da olmuşlar (6; 19; 3, 5).

Maraqlıdır ki, S. Penn nəşrindən sonra "Koroğlu" gürcü dilinə çevrilərək 3 dəfə çap edilmiş, daha sonra S. Dieli onu daha iki dəfə nəşr etdirmişdir (17; 11, 56-61). Bir sözlə, S. Pennin nəşri gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan vermiş, S. Dielinin ardınca David Givişnili dastanı 1887, 1891, 1911 və 1912-ci illərdə 4 kitab şəklində dərc etdirmişdir (3, 7).

Əslində, gürcülər "Koroğlu" ilə bundan daha əvvəl də tanış idilər. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsində qoşub yaradan çoxlu gürcü aşıqı fəaliyyət göstərirdi (13, 11-12). Məsələn, Xristofor Cəlalov bu mövzuya S. Penndən daha əvvəl müraciət etmişdi (15).

Həmid Araslı Azərbaycanda "Koroğlu" dastanının əsaslı surətdə toplanması, işlənməsi və nəşri işinin əsasən sovet dövründə, yəni XX əsrdə başladığını qeyd edərək, bu işdə Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun rolunu xüsusi diqqətə çatdırır və yazır ki, ilk dəfə dastan Hümət Əlizadə tərəfindən kitab şəklində çap edilmişdir. O, 1949-cu ildə İnstitutun əməkdaşı M. H. Təhmasibin bu sahədə gördüyü işi xüsusi qeyd edir (3, 34).

Həmid Araslının özü isə ilk dəfə "Koroğlu" barədə fikirlərini sistemli şəkildə özünün "XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında dərc etdirmişdir. Burada alim təkcə dastanın öyrənilmə tarixindən söz açmaqla, quruluşu və qısa məzmunu haqqında ümumi məlumat verməklə yetinməmiş, Koroğlunun özünə və silah yoldaşlarına, Aşıq Cünuna, dastandakı qadın surətlərinə, eləcə də düşmən tiplərinə ayrı-ayrılıqda toxunaraq, onları təhlil süzgecindən keçirmişdir.

Qara Namazov yazır ki, "Koroğlu" dastanının həm Azərbaycan versiyası, həm də dastanın başqa xalqlarda yayılmış versiya və variantları elmi şəkildə araşdırılıb tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında Həmid Araslı, M. H. Təhmasib və M. Seyidov dastanın qaynaqları, yaranması və öyrənilməsi məsələsini həm tarixi istiqamətdə, həm də ideya-sənətkarlıq baxımından ardıcıl izləmişlər. Bu müəlliflər, xüsusilə, XVI-XVII əsrlərdə Yaxın Şərqdə baş verən siyasi mübarizələri, bunun nəticəsində yaranan kəndli üsyanlarını, bu üsyanların "Koroğlu" dastanının ntivəsini təşkil etməsini zəngin mənbələr və məxəzlər əsasında tədqiq etmişlər" (8, 224).

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar arasında, əlbəttə, ilkin və əhəmiyyətli olması baxımından Həmid Araslının araşdırmaları diqqətəlayiqdir. Alimin həmin tədqiqatları zəngin folklorumuzun araşdırılması istiqamətində görülmən işlərə bir təkan vermiş, özündən sonrakı mərhələdə aparılan tədqiqatları ideya, məzmun baxımından daha da zənginləşdirmişdir.

QAYNAQLAR

1. Abbasov İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu//Koroğlu. B.: "Lider nəşriyyat", 2005, 552 s.
2. Araslı H. Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixindən// "Ədəbiyyat və incəsənət", 1958, 1 mart
3. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi". B.: "Azərbaycan Universiteti", 1956, 317 s.
4. Cəfərov Ə. «Koroğlu» dastanının öyrənilməsində İ. Şopen təcrübəsi. (<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasiiq/2011%20-%209:76-82.pdf>).
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, B.: "Maarif", 1992, 478 s.
6. Əfəndiyev P. "Koroğlu" dastanı rus mətbuatında// "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri". İctimai elmlər seriyası, 1958, № 1, s. 53-64
7. İsayadə Ə. Aleksandr Xodzkonun «Koroğlu» eposu (dastanı) haqqında kitabında Azərbaycan xalq musiqisi nümunələri (<http://www.musigi-dunya.az/magazine2/articles/22/221.html>)
8. Namazov Q. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. B.: "Elm və təhsil", 2013, 480 s.
9. İvan Şopen. Vikipediya. (http://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0van_%C5%9Eopen).
10. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), B.: "Elm", 1972, 400 s.
11. Алиева Д. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей, Б.: «Издательство АН Азербайджанской ССР», 1958, 175 s.
12. Велизде М. Предание о разбойнике Кер-оглы//СМММПК, IX, отд. II, 1890, с. 121-126
13. Гаджиев В. Грузинские ашуги, творившие на азербайджанском языке, автореф. канд. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол.наук. Баку, 1984. <http://www.dslib.net/folklor/gruzinskie-ashvgi-tvorivshie-na-azerbaidzhanskom-jazyke.html>
14. Деревня Огруджа, замок разбойника Урушана-Кероглы, его история, рассказ об эриванском Сардаре//"Тифлисские ведомости", 1830, № 68
15. Джалалов Х. Кер-оглы//«Кавказ», 1847, №22
16. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: «Наука», 1974, 727 с.
17. Знаменитый ашуг и именитый герой Кер-оглы, Тифлис, 1887, 1908
18. Кероглу, восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии. Перевод с английского С.С. Пенна. Тифлис, 1896
19. Пенн С.С. От переводчика, Кер-оглы-восточный поэт-наездник, //«Кавказ», 1856, № 21, с.1-3
20. Садыгов М.З. «Кер-оглы» в русской прессе 1856-го года//«Доклады АН Азербайджанской ССР», 1959, т. XV, с. 973-975
21. Chodzko A. Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Korroglu, the bandit Strel of Persia, etc London, 1842, 541 s.

Эпос «Кероглы» в научном наследии Гамида Араслы

Резюме

Имеются особые заслуги Гамида Араслы в исследовании и издании эпоса «Кероглы». Он, впервые, систематически издал свои мысли об эпосе «Кероглы» в своей книге под названием «История азербайджанской литературы XVII-XVIII вв.». Гамид Араслы последовательно наблюдал за вопросом источников, создания и изучения эпоса «Кероглы» как в историческом направлении, так и с мастерской точки зрения. Ученый не стал довольствоваться только сведением об истории изучения, представлением общей информации о структуре и кратком содержании эпоса, провел анализ самого Кероглы и его соратников, Ашыга Джюнуна, женских образов эпоса, а также вражеских типов, коснувшись их по отдельности.

The epos "Koroglu" in the scientific heritage of the academician Hamid Arasli

Summary

In the investigation and publication of the epos "Koroglu" Hamid Arasli's services were very special. For the first time he published his thoughts about the epos "Koroglu" systematically in his book "The history of the 17th-18th centuries of Azerbaijan literature". Hamid Arasli investigated problem of the sources, formation and studying of the epos "Koroglu" both in historical direction and in idea-mastership form consistently. The scientist not only wrote about the investigation history, structure and the short content of the epos, but also he wrote about Koroglu and his companion-in-arms, Ashug Junun, the women and the enemy characters in the epos and they were analyzed in details.